

УДК 340

ЗМІНИ В ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ ТА ЗАКОНОДАВЧІЙ БАЗІ ЩОДО СТАТУСУ ЛІВОБЕРЕЖНИХ КОЗАКІВ У СЕРЕДИНІ ХІХ СТ. В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Цигульський С.М., к. і. н.,

доцент кафедри конституційного, адміністративного та господарського права
ПВНЗ «Кіровоградський інститут державного та муніципального управління
Класичного приватного університету»

У статті зроблено спробу проаналізувати зміни в правовому становищі козацтва Лівобережної України в середині ХІХ ст. Було охарактеризовано трансформацію законодавчої бази у сферах рекрутської повинності, податкового навантаження, прав земельної власності козаків, зміни в судочинстві.

Ключові слова: *правове становище козацтва, лівобережне козацтво, податкова політика, Повне зібрання законів Російської імперії.*

В статье сделана попытка проанализировать изменения в правовом положении казачества Левобережной Украины в середине XIX ст. Была охарактеризована трансформация законодательной базы в сферах рекрутской повинности, налоговой нагрузки, прав земельной собственности казаков, изменения в судопроизводстве.

Ключевые слова: *правовое положение казачества, левобережное казачество, налоговая политика, Полное собрание законов Российской империи.*

Tsyhulsky S.M. CHANGES IN LEGAL REGULATION AND LEGISLATIVE FRAMEWORK IN REGARDS TO LEFT BANK COSSACKS IN THE MIDDLE OF 19TH CENTURY IN RUSSIAN EMPIRE

An attempt has been made in the article to analyze the changes in the legal status of the Left-bank Ukraine Cossacks in the middle of the XIX century. The transformation of the legislative framework in the spheres of: conscription, taxation, Cossacks tenure rights and changes in judicial proceedings has been characterized.

Key words: *legal status of the cossacks, left-bank cossacks, tax policy, Complete collection of the laws of the Russian Empire.*

Постановка проблеми. Соціально-правове становище різноманітних категорій населення у феодальних суспільних системах займає важливу сторінку в дослідженнях з історії держави та права України. Лівобережні ж козаки являли собою унікальну категорію державних селян із притаманними лише їм правами (на земельну власність, відбування рекрутської повинності тощо). Козаки, що компактно проживали на теренах Чернігівської та Полтавської губерніях, були нащадками реєстрового козацтва доби Гетьманщини.

Історією лівобережних козаків у реаліях існування становаї феодальної системи Російської після остаточної ліквідації Гетьманщини й до розпаду такого державно утворення займалися вчені та науковці протягом ХІХ–ХХІ століть. Переважно лівобережні козаки фігурували в дослідженнях, присвячених різноманітним війнам, що велися імперією, інтеграції гетьманської системи до Російської адміністративної та соціальної системи, податкової політики царату тощо.

У ХІХ ст. лівобережні козаки «сприймалися» в історіографічній літературі через призму загальних проблем. Насамперед, у зв'язку з їхньою участю в найбільших війнах і повстаннях, що відбулися протягом століття, в описах військової потужності Російської імперії, реформаторській діяльності вищої влади тощо. Такі дані мали переважно довідковий характер (назви полків, роки створення, військові кампанії, в яких брали участь, час та місце сформування-розформування). В останній третині ХІХ ст. відбувається своєрідний «прорив» у сфері до-

слідження історії тимчасових козацьких формувань, зокрема й лівобережного козацтва. Завдяки місцевим дослідникам починають вивчатися різноманітні аспекти історії лівобережних козаків (соціально-економічні, право землеволодіння, винокуріння тощо). Найпомітнішою постає ціла низка праць видатного українського історика і педагога, родом з Пирятинщини, учня В.Б. Антоновича – М.В. Стороженка. Його праця «К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX века», що була опублікована в серії номерів журналу «Киевская старина», стала фундаментальним й основоположним джерелом вивчення історії лівобережного козацтва загалом.

Ступінь розробленості проблеми. У радянський період соціально-правове становище малоросійського козацтва розкривалося переважно в контексті розробки історії державних селян Російської імперії. Даними дослідженнями займалися такі історики, як І.О. Гуржій, Т.І. Лазанська, О.І. Путро.

За часів незалежної України з'являється цілий ряд публікацій та монографій, що були присвячені історії козацтва взагалі. Фундаментальними є праці відомих вчених В.М. Орлика, В.С Шандри, О.А. Бачинської, О.П. Реєнта.

Мета – аналіз правового становища лівобережних козаків у сферах податкової політики, рекрутської повинності, права земельної власності та судочинства.

Виклад основного матеріалу. Вивчення історії лівобережних козаків є вкрай актуальним, оскільки в науковій історичній, істори-

ко-правовій літературі вони згадуються лише в контексті різноманітної тематики (податкової політики, історії державних селян). Водночас таке явище, як лівобережне козацтво заслуговує на прискіпливе системне та всебічне вивчення. Суттєві та якісні зміни в адміністративно-правовому становищі лівобережних козаків відбулися протягом середини XIX століття. Своєрідним «каталізатором» реформ виступали кампанії із формування кінних козацьких полків серед представників лівобережних козаків. Саме Польське повстання 30-х років «запустило» процес подібних змін. М.Г. Рєпнін, ймовірно, найбільш палкий та поступовий захисник козацьких прав, що обіймав посаду генерал-губернатора (який, до речі, за свої «регіоналізм» і «схильність до сепаратизму» в подальшому залишився без посади через надумані звинувачення), вирішив якомога ефективніше скористатися шансом та моментом.

У першій половині 30-х років виходить ряд законів, що вносили суттєві зміни в адміністративно-правове регулювання управління лівобережними козаками. 25 червня 1832 року вийшов «Именной, данный Сенату. – Об обязанностях Малороссийских казаков относительно военной службы и прочих повинностей» указ, де регулювалися питання військової служби козаків, податкові й фінансові зобов'язання стану, проблема землеволодіння тощо. Цей указ вийшов у відповідь за службу козаків під час формування добровольчих полків легкої іррегулярної кавалерії часів польського повстання. У документі вказано, що всі податкові пільги (тимчасові й не тільки), що приймалися раніше, не змогли запобігти поступовому зубожінню козаків. Тому: «Обращая внимание Наше на таковое положение сего сословия, и желая, с одной стороны, облегчить оное в платеже податей, а с другой, – утвердить казаков в военном состоянии...» [2, с. 398–399].

17 січня 1834 р. був «высочайше утвержден» «Устав про управління Малоросійськими козаками». Цим документом передбачалося, що основний «надзор» за матеріальним благополуччям козаків покладался на генерал-губернатора, в особі котрого зосереджувалося як загальне, так і приватне управління. З метою цивільного управління в справах козаків генерал-губернатор діяв через губернські чи повітові органи влади.

Главою II «Состав частного управления» Уставу, параграфом № 6 передбачалося: «Управление казаками и попечение о их благосостоянии вверяется, под главным надзором Малороссийского Военного губернатора, особому Присутственному месту, под названием Главной хозяйственной конторы для Малороссийских казаков. §7 Оную передаются из Черниговской и Полтавской Казенных палат все дела, до казаков касающиеся, и она, наравне с Казенными палатами, поступает в заведывание Министерства Финансов» [3, с. 46–47].

Таким чином, управління справами лівобережних козаків передавалося спеціально створеному органу. Водночас «Устав» передбачав розгалужену систему місцевих органів управління Господарської контори зі своїми

правами і обов'язками. У найбільш доречних містах передбачалося облаштування «попечительных» контор, котрі знаходилися б в повній залежності від Головної господарської контори. На кожен передбачалося від 35 до 40 тис. ревських душ чоловічої статі. У розпорядженні «попечительных» контор ставали волосні правління, які, у свою чергу, охоплювали від 4 до 6 тис душ. Кожне волосне правління, відповідно до місця розташування, поділялося на «отделения», котрі включали в себе не більше 300 дворів й простягалися не більше 10 верст в діаметрі [3, с. 47–48].

Така система була покликана виконувати ряд завдань і функцій, маючи за головну мету покращення матеріального становища козаків. У документі зазначалося, що основними «предметами» для діяльності контори стало, по-перше, визначення точної кількості населення стану, їх майна та роду діяльності; по-друге, – контроль за чітким виконанням усіх повинностей козаками й належну та вчасну виплату визначених податків; по-третє, – правовий захист козаків від усіляких незаконних зазіхань на їх права й майно.

У середині XIX ст. змінюються правові засади рекрутської служби, відбуваються зрушення і в податковій політиці, в цей час остаточно встановлюються принципи козацького землеволодіння (класифікація земель на спадкові козацькі землі та такі, що набуті шляхом купівлі в представників інших станів), змінюються підходи в судочинстві до цього стану. Вище керівництво держави продовжує вирішувати за рахунок «живої переселенської сили» власні амбітні наміри із заселення нових та прикордонних земель.

Лівобережні козаки з-поміж іншого сільського населення регіону, тобто тих самих державних селян та покріпаченого люду, історично відрізнялися у сфері рекрутської повинності, отримуючи від держави ряд суттєвих привілеїв (хронологічні рамки відбування повинності, кількість козаків, що йшли служити на 1000 ревських душ тощо). Протягом середини XIX ст. у відповідному законодавстві відбуваються значні зміни. В «Именном, данном Сенату» указі від 25 червня 1832 р. регламентувалися основні норми та правила рекрутської повинності для лівобережних козаків Чернігівської та Полтавської губерній.

Пунктами 1–12 указу: «вместо обыкновенной рекрутской повинности учредить ежегодный набор по пяти человек с тысячи». Козаками за подібними наборами передбачалося укомплектовувати виключно кавалерійські військові частини. Термін служби визначався 15-ма роками. Після 15-річного строку служби козаки поверталися «в первобытное состояние». Козацькі громади зобов'язувалися тих козаків, що повернулися після закінчення даного терміну, чи таких, які повернулися раніше внаслідок отриманих травм і непрацездатності й не мають змоги «своему содержанию», утримувати й слідкувати за їх становищем [2, с. 399].

Означений указ не оминув і тих козаків, що сформували добровольчі кінні полки легкої кавалерії під час першого польського національно-визвольного повстання: «Казаков,

поступивших в состав Малороссийских казачьих полков <...> всех без исключения, считать состоящими на службе <...> и по мере считатим им определенный 15-летний срок службы со времени их в вышеозначенные полки» [2, с. 400]. Тобто, вступивши до лав війська добровільно, держава таким чином козакам «віддячила». До речі, через активні переселенські кампанії влади лівобережних козаків у 20-х роках XIX ст. на землі Чорноморського війська виникла проблема із тими, хто відбув термін рекрутчини і повернувся до Чернігівської та Полтавської губерній. Сім'ї таких козаків відправилися на Кубань. Тому їх направляли до Чорноморського війська та записували в розряд відставних. Дітей, що народилися після відставки, зараховували до стану Чорноморського війська.

У 1837 р. правила щодо лівобережного козацтва відносно даної повинності були доповнені. Нові уточнення додатково виокремлювали козаків порівняно з іншими поселенцями. Загалом, Головна господарська контора для козаків займалася різноманітними проблемами щодо стану, особі від інших груп державних селян. Попередні набори породили ряд питань, котрі потребували вирішення. У внесеному до розгляду військовим міністром журнал рекрутського комітету містилися такі питання-доповнення до правил щодо лівобережних козаків: «1) дозволить начальникам окружных казачьих управлений (контор), а именно Попечителям, находится в присутствиях при приеме казаков на службу, для надлежащих обрящений; 2) сим присутствиям всегда именоваться не рекрутскими, но учрежденными для приема Малороссийских казаков на службу; 3) при приеме казаков на службу стричь их волосы на голове по положению о нижних чинах, но ни лбов, ни затылков не брить; 4) каждому присутствию, принимающему казаков на службу, вменить в обязанность именовать их во всех своих бумагах воинами, поступившими из Малороссийских казаков на службу по набору такого-то года; 5) главной хозяйственной конторе казаков руководствоваться, относительно установления и учета семейных очередей казаков, теми самыми правилами, кои вообще для Казенных Палат установлены; 6) при денежных платежах по наборам в казну принимать от казаков серебряную монету по курсу, не требуя промена ее на ассигнации, так как они подати платят серебром» [6, с. 555–556]. Усі пункти визначалося затвердити, однак із тими поправками, що козаків іменувати не воїнами, а «малоросійськими козаками», що вступали на службу. Таким чином, російська імперська влада, як і законодавець, чітко виокремлювали козаків Полтавської та Чернігівської губерній від інших верств населення, які підлягали рекрутчині.

У 1837 р. 9 листопада на лівобережних козаків розповсюджувалися правила щодо поділу сімейних рекрутських черг за числом робітників у сім'ї. Подібні норми встановлювалися ще 18 червня 1837 р. для всіх верств, що підлягають рекрутчині. Це стало можливим завдяки клопотанню Головної господарської контори, де зауважувалося, що подібна міра

не лише зручна, але й надзвичайно необхідна для козацької верстви [7, с. 896]. Такий шлях встановлення рекрутських черг для козаків був вкрай корисним, оскільки значна кількість домогосподарств зазнавали зубожіння та занепаду. Правилами визначалося, що першої черги підлягають ті сім'ї, де кількість робітників найбільша, до другої черги – там, де ще менше, й далі. Сім'я, де знаходився лише один робітник-годувальник, виключалося з рекрутської черги [5]. Таким чином, для сімей козаків втрата робочих рук за новими правилами не так сильно відчувалося.

Одинадцятого січня 1841 року імператор власним указом дарував лівобережному козацтву: «новое облегчение в исполнении повинности, по набору с них людей в военную службу. Мы повелеваем: 1. Вместо ежегодного с Малороссийских казаков набора по пяти человек с тысячи душ производит таковой набор один раз в два года, взимая с тысячи душ по восьми воинов. 2. Срок для службы обратит в 20-ти-летний, в продолжении которого 15 лет находится им в действительной службе, а 5 лет – в бессрочном отпуске... 3. Набор с казаков воинов учредить по особому порядку, предписанному Министру Государственных имуществ. 4. Первый в сем основании набор провести в январе 1843 года, и вследствие того обыкновенный набор с казаков в 1842 году отменить. 5. Все прочие правила, установленные по исполнению сей повинности Малороссийскими казаками, оставить в прежней их силе» [11, с. 49–50].

Законодавство в галузі податкової політики в середині XIX ст. на Лівобережній Україні щодо козацтва Чернігівської та Полтавської губерній не оминуло змін. В указі від 25 червня 1832 року встановлювалися регулятивні норми не лише відносно військової служби козаків, але й у питаннях фінансового навантаження. Цим указом імператор задля того, щоб «облегчить их в настоящих повинностях, мы признали за благо, вместо податей, ими ныне платимых, взимать с них впредь до приведения в действие упомянутых предлений, с каждой ревизской души по два рубля серебром в год, включая сумму сию 55 коп. серебром за право продажи вина» [2, с. 401]. Учений В.М. Орлик вказує, що цим указом уряд зменшував фіскальний тиск на одну ревизку душу козацького стану, водночас пропонував за бажанням козаків «привести между собою в точную известность владеемыя каждым семейством земли, и по мере количества оных разложить платежи следующих с общества или селения податей» [1, с. 285]. Історик зазначає, що тим самим влада визнавала недоліки в існуючій системі подушного оподаткування. Цим законом скасовувалося оброчне, котре більше козаки вже не сплачували.

У 1839 році лівобережне козацтво переходить під юрисдикцію створеного в 1837 році з метою покращення матеріального становища державних селян міністерства державних маєтностей. За твердженням В.М. Орлика, «подальші законодавчі ініціативи цього відомства 1838–1839 рр. наглядно продемонструють, що українське козацтво для росій-

ської влади було лише особливою групою державних селян, котра мала певні привілеї» [1, с. 289].

У 1838 р. 23 листопада імператор указав зрівняти лівобережних козаків з іншими державними селянами в праві переходу до інших податних станів: [8, с. 331]. Через рік, 16 жовтня, указом «Малороссийским казакам дозволяється поступать в службу по учебной части, или для окончания курса в Университеты на общем праве людей податного состояния <...> с исключением из казачьего сословия» [9, с. 762].

Наприкінці грудня 1839 р. лівобережне козацтво в законодавчому колі прирівнюється ще з однією норми з іншими державними селянами. Подібне положення стосувалося права переходу в неподатні стани. За положенням комітету міністрів імператор «високайше повелеть соизволил: дозволить Малороссийским казакам переходить наравне с государственными крестьянами в неподатные состояния» [10, с. 959].

Таким чином, податкове законодавство в цей період зазнає відчутних уніфікаційних змін, а козацтво через недосконалу податкову політику держави перебуває в стані матеріального зубожіння.

Протягом середини XIX ст. остаточно формується нормативна база щодо права землеволодіння козаків. У цей час вже чітко розрізняються спадкові козацькі землі й ті, що були нагромаджені завдяки покупці в інших станів. Указом від 25 червня 1832 року влада вносила регламентування для лівобережних козаків щодо їх земельних відносин: «Козаки, владея землями на тех точно основаниях, как доселе, не могут продавать тех из оных, которые дошли к ним от предков их Малороссийских же казаков, кому-либо оному, кроме людей своего сословия. 2. Отныне земли сии навсегда должны остаться казачьими». Також козакам задля уникнення черезсмужності дозволялося продавати подібні землі чи обмінювати їх за рішенням казенної палати. «Земли, приобретенные казаками по купчим крепостям от дворян или разночинцев, могут быть продаваемы <...> кому бы то ни было, без всяких ограничений» [2, с. 400].

У 1836 році владою задля уникнення «вмивання» козацької за походженням землі через різноманітні борги встановлювалося: «взыскание и удовлетворение по обязательствам Малороссийских казаков в отношении к частным лицам должно быть относимо только на земли, доставшиеся казакам или предкам их от лиц других сословий в полную собственность, отнюдь не касаясь тех земель, которые по роду своему входят в собственно состав казачьих, равно на движимое имущество, кроме земледельческих орудий» [4, с. 735].

У 1844 р. державним селянам дозволялося продавати лише ті землі, які вони купили після указу 12 грудня 1801 р., «не относя однако сего на тех, которые ныне хотя и принадлежат к числу государственных поселян, но пользовались владением земель на правах собственности гораздо прежде издания означенного указа. К числу таковых принад-

лежат: <...> войсковые обыватели и Малороссийские казаки» [14, с. 453]. У 1845 р. в Сенатському указі «О порядке производства дел и продаже потомственных земель Малороссийских казаков» вказувалося: «1. По тяжбым делам о потомственных землях Малороссийских казаков <...> когда окажется таковая земля находящаяся во владении лица не казачьего звания, начинать об ней иск чрез своего Стряпчего или Окружного начальника, и в случае отчуждения таковых земель из частого владения обращать оныя или в распоряжение казачьих обществ, или тем казакам, из владения коих они выбыли. 2. Дабы не были Малороссийскими казаками потомственные их земли переступаемы другого сословия людям под видом покупных или от дворян и разночинцев, если не будет представлено законных на то актов, не иначе совершать на продаваемые или уступаемые ими земли дворянам и разночинцам крепостные акты, как по предьявления свидетельства Палаты Государственных имуществ, удостоверяющего, что <...> земля не принадлежит к числу таких, которые числятся казачьими» [15, с. 254].

У 1858 році також з'явилися доповнення і нові обмеження продажу козацьких за походженням земель особам інших станів. Дозволявся продаж виключно з метою викорінення дрібної черезсмужності (не більше 3 десятин землі), лише у випадках, коли козацька земля знаходилася поміж володінь представників інших верств. Ще обов'язковою вимогою передбачалося, що козак повинен в іншому місці володіти господарством не менш ніж 5 десятин на сім'ю або на отримані від продажу кошти мати змогу купити ділянку такого розміру. Також продавець зобов'язаний отримати від громади посвідчення, що ця земля не є козацькою за походженням, не має можливості здійснити лише обмін з іншим земельним власником. Далі, за указом, козак під час переходу до іншого стану повинен продати, якщо такого характеру земля в нього є, іншим козакам власну ділянку [16, с. 427–429].

У середині XIX ст. вийшли в законодавстві нові норми у сфері судочинства. У законі 1832 року про військову та інші повинності козакам залишили «образ судопроизводства по делам их тот самый, какой доньше существовал» [2, с. 401]. 1842 року Державна рада під час розгляду питання «о порядке судебной расправы у Малороссийских казаков <...> не нашел никакой причины, при распространении на губернии Черниговскую и Полтавскую общих о судопроизводстве законов, сохранить для одних лишь казаков прежние по сему предмету обряды... А потому Государственный совет мнением положил: 1. В указе, который имеет быть поднесен о введении в губерниях Черниговской и Полтавской общих по судопроизводству узаконений, постановить, что мера сия в равной степени относится и до Малороссийских казаков» [12, с. 309].

Наступного, 1843 р., в указі «О введении в губерниях Черниговской и Полтавской общих о судопроизводстве постановлений Империи», 4 березня, замість положень Литов-

ського статуту: «1. Отныне во всех тех случаях, в коих в доселе губерниях Черниговской и Полтавской были приводимы и применяемы к делам артикулы Статута Литовского, или же указы и другие узаконения, приводит соответствующие оным и заменяющие их статьи Общего Свода Законов Империи <...>. 2. Во всем, что касается порядка судопроизводства, правила, основанные на Статуте Литовском или на изданных в дополнение к сему Статуту постановлениях, признавать отменными, и вместо оных, во всех делах, кроме лишь межевых, наблюдать приписанными общими Российскими о судебном порядке и мерах гражданских взысканий узаконениями. 3. На сем же основании предоставляя Малороссийским казакам в делах судебных гражданских пользоваться всеми дарованными им правами, распространить и на них действие общин о судопроизводстве правил, наравне с прочими жителями губерний» [13, с. 115–116]. Таким чином, ще один привілей козацтва було уніфіковано та інкорпоровано до загальнодержавної системи Російської імперії.

Висновки. Отже, в даний період часу, а саме протягом середини XIX ст. правовий статус лівобережних козаків зазнав суттєвих змін. Козаки у сфері судочинства були інтегровані до загальноімперської правової системи. Значних доповнень та нововведень зазнало козацтво у сфері відбування рекрутської повинності. Остаточо в даний період формується законодавча база щодо статусу земельної власності козаків Лівобережної України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / В.М. Орлик. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.
2. Об обязанностях Малороссийских Казаков относительно военной службы и прочих повинностей. 25 июня 1832 // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – СПб., 1833. – Т. VII. – № 5458. – С. 398–401.
3. Высочайше утвержденный Устав об управлении Малороссийскими казаками. 17 января 1834 г. // ПСЗРИ. – Собрание 2. – СПб., 1835. – Т. IX. – № 6727. – С. 46–52.
4. Об обращении долговых взысканий с Малороссийских казаков токмо на собственные их земли. 18 июня 1836 // –

Собрание 2. – СПб., 1837. – Том XI. Отд. 1. – № 9326. – С. 733–735.

5. Высочайше утвержденные правила об установлении семейных рекрутских очередей на число работников. 18 июня 1837 // ПСЗРИ. – Собрание 2. – СПб., 1837. – Т. XI. Отд. 1. – № 10346. – С. 540–544.

6. О вопросах относительно рекрутской повинности, в течение набора 1836 года возникших. 22 июня 1837 // ПСЗРИ. – Собрание 2. – СПб., 1838. – Том XII. Отд. 1. – № 10362. – С. 554–556.

7. О распространении на Малороссийских казаков правил, об установлении семейных рекрутских очередей по числу казачьих работников. 9 ноября 1837 // ПСЗРИ. – Собрание 2. – СПб., 1838. – Том XII. Отд. 2. – № 10697. – С. 896.

8. О дозволении Малороссийским казакам переходить в другие податные состояния. 23 ноября 1838 // ПСЗРИ. – СПб., 1839. – Т. XIII. Отд. 2. – № 11763. – С. 331

9. Об исключении из податного звания поступающих на службу по учебной части или в Университеты Малороссийских казаков. 16 октября 1839 // ПСЗРИ. – Собрание 2. – СПб., 1840. – Т. XIV. Отд. 1. – № 12769. – С. 761–762.

10. О дозволении Малороссийским казакам переходить наравне с государственными крестьянами в неподатные состояния. 26 декабря 1839 // ПСЗРИ. Собрание 2. – СПб., 1840. – Т. XIV. Отд. 1. – № 13025. – С. 959.

11. О даровании Малороссийским казакам Полтавской и Черниговской губерний облегчения в исполнении повинности, по набору с них людей в военную службу. 11 января 1841 // ПСЗРИ. – Собрание 2. – СПб., 1842. – Т. XVI. Отд. 1. – № 14178. – С. 49–50.

12. О порядке судебной расправы у Малороссийских казаков. 15 апреля 1842 // ПСЗРИ. Собрание 2. – СПб., 1843. – Т. XVII. Отд. 1. – № 15525. – С. 309.

13. О введении в губерниях Черниговской и Полтавской общин о судопроизводстве постановлений Империи. 4 марта 1843 // ПСЗРИ. – Собрание 2. – СПб., 1844. – Т. XVIII. Отд. 1. – № 16585. – С. 115–116.

14. О мерах к преграждению государственным поселениям передаче казенных и общественных земель частным лицам, под видом собственных. 18 июля 1844 // ПСЗРИ. – Собрание 2. – СПб., 1845. – Том XIX. Отд. 1. – № 18082. – С. 452–454.

15. О порядке производства дел и продаже потомственных земель Малороссийских казаков. 28 февраля 1845 // ПСЗРИ. – Собрание 2. – СПб., 1846. – Т. XX. – № 18789. – С. 253–254.

16. О правилах продажи земель Малороссийских казаков лицам не казачьего происхождения. 1 декабря 1858 // ПСЗРИ. – Собрание 2. – СПб., 1860. – Том XXXIII. Отд. 2. – № 33837. – С. 427–429.

17. Шандра В.С. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: функції, структура, архів / В. С. Шандра. – К. : Держ. ком. архівів України, 2001. – 356 с.